https://doi.org/10.71414/2181-032X-2025-2-33-22-43

FARG‘ONA VODIYSINING VII – VIII ASRLARGA OID “JABG‘U TURK-XOQON” UNVONLI TANGALARI

©2025. Boboyorov G‘aybulla[1], Shatoxin Anton[2]
[1]O‘zR FA Milliy arxeologiya markazi
[2]Qozog‘iston Tamg‘ali muzey-qo‘riqxonasi

Kalit so‘zlar: G‘arbiy Turk xoqonligi, Choch, Farg‘ona, Quva, tanga, unvon, jabg‘u turk-xoqon, Ashina, tamg‘a.

Islomdan oldin O‘rta Osiyo tarixiy-geografik o‘lkalaridan biri bo’lgan, Choch atamasi ostida tanilgan Toshkent vohasidan topilgan hukmdor tasvirli tangalarda sug‘diy yozuvda pny ’krt twrk x’γ’n “Turk-xoqon (zarb) qildirgan tanga”, otliq tasvirli tangalarda esa nyβwr twrk x’γ’n “Nivur? Turk-xoqon” kabi atama va unvonlarning o‘qib chiqilishi ushbu xoqonlik tomonidan tangalar chiqarilgani masalasida shubhaga o‘rin qoldirmadi. Yaqin yillarda islomdan oldingi Farg‘ona vodiysi tangalarida ham shunga o‘xshash atamalar borligi aniqlandi va xoqonlik tarixi bilan bog‘liq bir qator masalalarni qayta ko‘rib chiqish kerakligini borasida xulosalar qilindi.

ДОИСЛАМСКОЕ МОНЕТЫ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ С ТИТУЛОМ “ЖАБГУ ТЮРК-КАГАН”

©2025. Бабаяров Гайбулла[1], Шатохин Антон[2]
[1]Национальный центр археологии АН РУз
[2]Музей-заповедник Тамгалы, Казахстан

Ключевые слова: Западно-Тюркский каганат, Чач, Фергана, Кува, монета, титул, жабгу тюрк-каган, Ашина, тамга.

Монеты с изображением правителей, найденные в Ташкентском оазисе, который в доисламский период был известен как Чач, подтверждают их чеканку именно Западно-Тюркским каганатом. В частности, на этих монетах присутствуют согдийские надписи *pny ’krt twrk x’γ’n* «монета, отчеканенная тюркским каганом» и *nyβwr twrk x’γ’n* «Нивур? Тюрк-каган» на монетах с изображением всадника. Чтение этих титулов не оставляет сомнений в их принадлежности к каганату. В последние годы установлено, что схожие термины встречаются и на монетах Ферганской долины, что ставит на повестку дня необходимость пересмотра ряда вопросов, связанных с историей каганата.

Keyingi o‘nyilliklarda O‘rta Osiyoning o‘nlab shahar qoldiqlarida, ayniqsa, Toshkent, Farg‘ona va Samarqand kabi qadimiy viloyatlardagi arxeologik yodgorliklarda yuzlab mis tangalar topilishi va ularda Turk xoqonligi (552–744) unvonlar tizimiga tegishli unvon va epitetlar o‘rin olganining aniqlanishi bilan fanda “Turk xoqonligi tanga-pullari”, to‘g‘irog‘i, “G‘arbiy Turk xoqonligi tangalari” degan tushuncha o‘rtaga chiqdi. Bungacha tangashunoslar tomonidan islomdan oldingi O‘rta Osiyo tangalarining sezilarli bir qismi “Eski turk tangalari guruhi” deb atalib, tangalarning Turk xoqonligiga tegishli yoki tegishli emasligi masalasi ko‘tarilmagan edi.

Islomdan oldin O‘rta Osiyo tarixiy-geografik o‘lkalaridan biri o‘laroq bilinib, Choch atamasi ostida tanilgan Toshkent vohasidan topilayogan hukmdor tasvirli tangalarda sug‘diy yozuvda pny ’krt twrk x’γ’n “Turk-xoqon (zarb) qildirgan tanga”, otliq tasvirli tangalarda esa nyβwr twrk

x’γ’n “Nivur? Turk-xoqon” kabi atama va unvonlarning aniqlanishi ushbu xoqonlik tomonidan tangalar chiqarilgani masalasida shubhaga o‘rin qoldirmadi (Бабаяров 2023: 57–74). Yaqin yillarda Farg‘ona vodiysi tangalarida ham shunga o‘xshash atamalar borligi aniqlanishi xoqonlik tarixi bilan bog‘liq bir qator masalalarni qayta ko‘rib chiqish kerakligini ko‘ndalang qo‘ymoqda.

Farg‘ona tangalariga to‘laqonliroq to‘xtalishdan oldin Turk xoqonligi tomonidan O‘rta Osiyoning Choch, Farg‘ona, Sug‘d va To‘xoriston kabi tarixiy-geografik o‘lkalarida bostirilgan tangalar bilan tanishib chiqsak. Ushbu tarixiy o‘lkalar tangalaridan bir turkumini xoqonlik bilan, aniqrog‘i, G‘arbiy Turk xoqonligi bilan bog‘lash uchun quyidagicha omillarga tayaniladi:

1) VI – VIII asrlar orasida Chochda bostirilgan tangalarda sug‘diy yozuvda “jabg‘u”, “jabg‘u-xoqon”, “xoqon” unvonlari bilan birga “Tardu xoqon”, “Tun jabg‘u-xoqon”, “Elbi Ishbara Sir jabg‘u-xoqon”, “Tun xoqon” kabi G‘arbiy turk xoqonlarining oti va xoqonlikning etnosiyosiy nomi o‘laroq “Turk-xoqon” atamasi uchraydi (Babajarov, Kubatin 2013: 47-58)).

2) VII – VIII asrlarda Farg‘ona vodiysida chiqarilgan tangalarda “xoqon”, “jabg‘u” unvonlari o‘rin olgan.

3) VI – VIII asrlarda Sug‘d (Samarqand) tangalarida “Tardu xoqon”, “Turon hukmdori xoqon” kabi boshqaruvchilar oti va “xoqon” unvoni uchraydi (Бабаяров 2018: 3–15).

4) VII – VIII asrlarda To‘xoriston (Janubiy O‘zbekiston – Janubiy Tojikiston – Shimoliy Afg‘oniston)da bostirilgan tangalarda “xoqon”, “yabg‘u”, “tegin” unvonlari o‘rin olgan (Баратова, Лившиц: 21 - 26; Harmatta, Litvinsky 1996: 367–401).

Ushbu tangalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri G‘arbiy Turk xoqonligi bilan bog‘lash uchun birgina tangalardagi boshqaruvchi ismi yoki unvoni emas, balki tangalar ikonografiyasi va turli ramziy belgilar ularning xoqonlikka tegishli ekanini ko‘rsatadi. Shu o‘rinda aytib o‘tish kerak, xoqonlik boshqaruvi chog‘ida O‘rta Osiyoning bir necha o‘lkalarida “eltabar”, “tudun”, “tutuq”, “cho‘r”, “tarxon” kabi eski turk boshqaruv tizimiga tegishli unvonlar o‘rin olgan tangalar bostirilgan bo‘lib, ulardagi tamg‘alar yuqorida keltirib o‘tilgan “xoqon”, “jabg‘u xoqon” va “xoqon” unvonli tangalardan butunlay farq qiladi (Смирнова 1981: 389; Бабаяров 2007: 42, 52–55).

1.1. Farg‘ona vodiysi tangalarining paleografiyasi. Farg‘ona vodiysining islomdan oldingi tangalari orasida Ashina sulolasiga tegishli deb qaralayotgan tangalarni 2 ta turkumga ajratamiz. Ularning birinchi turkumida old yuzasida to‘g‘riga yuzlangan uzun sochli, qisiq ko‘zli, dumaloq yuzli hukmdor boshi, uning o‘ng va so‘l tomonida eski turk-run yozuvi?, tanganing orqa yuzasida esa o‘rtada ko‘rinishidagi tamg‘a va uning tegrasida sug‘diy yozuvda … x’γ’nc pny “... xoqonning tangasi” degan so‘zlar uchrashi aniqlangan edi (Бабаяров 2004: 30–32; Babayar 2008: 135–146). Farg‘ona tangalarining ikkinchi turkumi esa xitoy tangalariga taqlid qilib, o‘rtasi to‘rtburchak teshikli, old yuzasida sug‘diy yozuvda “xoqon” unvoni va tamg‘a o‘rin olgan tangalar bo‘lib, ushbu tangalar bo‘yicha bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan (Смирнова 1981: 338–339; Баратова 1998: 41–43).

Birinchi turkumga tegishli 2 ta tanga Farg‘ona vodiysidagi Quva shahar qoldig‘ining islomdan oldingi madaniy qatlamidan topilib, ular ilk bor 2000- yillarning ilk o‘n yilligida L.S. Baratova, G‘. Boboyorovlar tomonidan ilm olamiga tanitilgan edi. L.S. Baratova har ikkala tangani ularning ikonografik tomonlariga tayangan holda “Eski turkiy tangalar turkumi”ga kiritgan bo‘lsa (Баратова 2007: 43–50), G‘. Boboyorov bu tangalardagi yozuvlarni “xoqon”, “xoqonning tangasi” deb o‘qib, ular G‘arbiy Turk xoqonligi tangalari turkumiga tegishli deb qaragan, shuningdek, ularni xoqonlikning VII asr 30–40 yillarida Farg‘ona vodiysida o‘z sulolasini qurgan Farg‘ona Ashina sulolasi tomonidan bostirilgan tangalar deb ochiqlagan edi (Бабаяров 2019: 5–13). Shuningdek, ushbu tangalarga ulardagi tamg‘alar (–), ikonografiya va unvonlardan kelib chiqib, VII asrning ilk yarmida bostirilgan deb qaralib, ular Choch vohasida o‘zining xos tangalarini chiqargan G‘arbiy Turk xoqonligi tangalariga har tomonlama yaqin

o‘xshashligiga urg‘u berilgan edi. Farg‘ona vodiysidagi Ashina sulolasi tomonidan bostirilgan ikkinchi turkum tangalar esa o‘tgan asrning 40- yillarida aniqlangan bo‘lib, Farg‘ona vodiysining ko‘plab qadimiy shahar qoldiqlaridan topilgan bu turdagi tangalar yaqin yillargacha “Eski turk tangalari turkumi”ga kiritilgan yoki Turgash xoqonligi tangalari bilan bir davrda bostirilgan deb qaralib kelingan edi. Yuqorida keltirib o‘tilgan 2 dona Quva tangasining topilishi natijasida xitoy taqlidi tangalar xoqonlikning Farg‘ona tarmog‘i tomonidan chiqarilgan ikkinchi bosqich tangalar turkumiga kiritildi (Бабаяров 2019: 5–13). Shu yo‘sinda 650- yillar so‘nggida Tan Xitoyi G‘arbiy Turk xoqonligi ustidan, shu jumladan, Farg‘ona vodiysi ustidan ustunlik o‘rnatishi natijasida bu turdagi tangalar chiqarila boshlagan deb qaraldi. Quyida ularni keltirib o‘tamiz (1-rasm):

1-rasm. Quva tangalari
Рис. 1. Монеты Кувы
Fig. 1. Coins of Quva

Har ikkala tanganing old yuzasida hukmdorning o‘ng va so‘l tomonida yozuv o‘rin olgan bo‘lib, G‘. Boboyorov tomonidan eski turk-run yozuvi deb qaralgan va so‘roq belgisi ostida k2ŋ1m – q(a)ng(ï)m “otam” va qğ1n1 – q(a)ğ(a)n “xoqon” deb o‘qilgan, bu o‘qish bir qator turkologlar tomonidan qo‘llab-quvvatlangan edi (Babayarov 2004: 30–32; Babayar 2008: 135–146). Turkolog E. Asanov ushbu tanga yozuvining so‘l tomonidagisini k2n1m (q(a)n(ï) m) ko‘rinishida o‘qib, “qan” so‘zi eski turkchada “hukmdor” ma’nosini berishini yozgan, shu yo‘sinda u bu yozuvni “xukmdorim xoqon” deb ochiqlash kerakligiga urg‘u bergan edi. Bu ochiqlama G‘. Boboyorov tomonidan to‘g‘ri deb topilgan edi (Бабаяров 2019: 5–8). Quyida ko‘riladiganidek, bir qarashda ushbu yozuv eski turk-run yozuvini eslatgani uchun izlanuvchilar bunday to‘xtamga kelgan bo‘lsalar-da, ayrim harf belgilarining yaxshi saqlanmagani uchun ular bu borada ikkilanib, o‘z o‘qishlarini so‘roq belgisi ostida keltirib o‘tgan edilar (2-rasm).

2- rasm. Quva tangalarining chizmasi
Рис. 2. Прорисовка монет Кувы
Fig. 2. Line drawings of the Quva coins

Izlanuvchilarga ko‘ra, ushbu tanga yozuvlarining o‘ng tomondagi 3 ta harf belgisining birinchisi eski turk-run yozuvidagi , k^2, ikkinchisi , n^1, uchinchisi esa , m grafemalarini eslatib, ularni k^2n^1m (q(a)n(ï)m) “hukmdorim” deb o‘qish bir qarashda o‘zini oqlaydigandek ko‘rinadi. Biroq birinchi harf belgisi eski turk-run yozuvi qoidalariga ko‘ra qattiq q grafemida yozilishi kerak edi. Izlanuvchilar bu holatni ayrim o‘rinlarda qattiq undoshlar yumshoq undoshlar bilan yozilgan hollar uchrashi bilan ochiqlagan edilar. Hukmdor boshi tasvirining o‘ng tomonidagi yozuv esa , ko‘rinishlarida bo‘lib, birinchisiga (q), ikkinchisiga , (ğ), uchinchisiga esa , (n) deb qaralib, ularni $qğ^1n^1$ – q(a)ğ(a)n “xoqon” deb o‘qish ayrim savollarni tug‘dirib kelayotgan edi. Birinchidan, 2-3 harf belgilari bir-biriga yopishib qolgan deb qaralgan bo‘lib, eski turk-run yozuvida bunday holatlar deyarli kuzatilmagani uchun bu ko‘zqarash o‘zini yetarlicha oqlamayotgandi.

Yaqinda bu turdagi tangalarning 15 ga yaqin nusxasi topilishi esa ushbu tanga yozuvlari bo‘yicha shu choqqacha bildirib kelinayotgan qarashlarni butunlay o‘zgartirib yubordi. Shu o‘rinda aytib o‘tish kerak, Qirg‘izistonning Farg‘ona viloyatiga janubdan yaqin chegara hududidan topilgan tangalar ham ikonografiyasi, ham paleografik tomonlariga ko‘ra Quva tangalari bilan bitta turkumga tegishliligi aniq ko‘ringani uchun biz bu tangalarni “Farg‘ona tangalari turkumi”ga kiritdik. Ushbu tangalarning old va orqa yuzalaridagi yozuvlar Quva tangalaridagiga qaraganda to‘liq saqlanib qolgan bo‘lib, bu esa Farg‘ona tangalari bo‘yicha chuqurroq izlanishlar olib borishni talab qildi. Quyidagi tangalardan ko‘rinib turganidek, 3- tanganing old yuzasidagi uzun sochli hukmdor tasvirining o‘ng tomonida harf belgilarining oldida yana bitta ko‘rinishidagi harf belgisi borilig aniqlandi. Ko‘rinishidan bu harf eski turk-run yozuvidagi harf belgilariga o‘xshamaydi: .

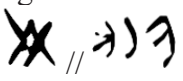
Ushbu tanga yozuvining bu va u bilan ketma-ketlikdagi , kabi harf belgilarining eski turk-run yozuvlariga unchalik o‘xshamasligi Farg‘ona tangalarining old yuzasidagi yozuvlar butunlay boshqa bir yozuv tizimiga tegishli emasmi degan savolni keltirib chiqardi. Bu tangalardagi ikonografik o‘ziga xosliklar va tamg‘a ko‘rinishi, shuningdek, tangalarning orqa yuzasidagi sug‘diy yozuvning G‘arbiy Turk xoqonligi tomonidan Farg‘onaga qo‘shni o‘lkada – Chochda bostirilgan tangalardagi yozuvlar bilan yaqin o‘xshashlikka egaligi ularni xoqonlikka tegishli tangalar deb qarashga turtki bo‘ldi. Ya’ni tangalarning orqa yuzasida o‘rin olgan ko‘rinishidagi tamg‘a tegrasidagi sug‘diy yozuv pny cpγw twrk x’γ’n “Jabg‘u turk-xoqonning tangasi” deb o‘qilishi, shu kabi so‘zlar Chochda bostirilgan G‘arbiy Turk xoqonligi tangalarida pny ’krt twrk x’γ’n “Turk-xoqon (zarb) qildirgan tanga” ko‘rinishida uchrashi diqqatni o‘ziga tortdi (3-rasm).

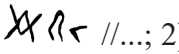
3- rasm. Choch vohasi (1.3) va Farg‘ona vodiysida (1.4) bostirilgan g‘arbiy Turk xoqonligi tangalari
Рис. 3. Монеты Западнотюркского каганата, чеканенные в Чачском оазисе (1.3) и в Ферганской долине (1.4)
Fig. 3. Coins of the Western Turkic Khaganate minted in the Chach oasis (1.3) and in the Fergana Valley (1.4)

Bu esa bizni “demak, ushbu Farg‘ona tangalari xoqonlikka tegishli ekan, unda tangadagi yozuv ham xoqonlik tomonidan qo‘llanilgan yozuv turlaridan birida yozilgan bo‘lsa kerak” deb qarashga undadi. Turk xoqonligi ish yuritish va yozishmalarda sug‘diy va eski turk-run yozuvlarini ishlatganligi yaxshi bilinadi. Yaqin yillarda esa xoqonlikning ilk yozma yodgorliklari sug‘diy yozuvi bilan bir qatorda brahmiy yozuvli protomongolcha (?) tilda yozilgani aniqlandi. Xoqonlikning 581-yilga tegishli deb sanaladigan Bug‘ut (Mo‘g‘uliston) bitiktoshining sug‘diy tilda yozilgani, ushbu bitiktoshning ko‘p yillardan beri o‘qilmay kelayotgan qismi esa brahmi yozuvida protomongolcha ekani aniqlandi (Vovin 2019:162–197; Ölmez 2018: 125–127). Shuningdek, 603-yilga tegishli deb qaraladigan Xovs-tolgoy bitiktoshi ham Turk xoqonligi bilan bog‘liq shunday yozma yodgorliklardan biri ekanining aniqlanishi Farg‘ona tangalaridagi yozuvni shu negizda o‘qishga yetakladi. Bundan tashqari, ushbu tangalar xoqonlikning birmuncha erta davriga to‘g‘ri kelishi ham bu qarashimizni qo‘llab-quvvatladi.

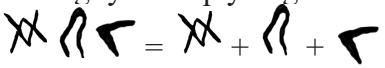
1.2. Farg‘ona tangalaridagi brahmiy yozuvlarining paleografiyasi. Ham Quva topilmalari, ham vodiyga yaqin Qirg‘iziston chegarasi topilmalaridagi tangalarda brahmiy yozuvlari, ayrim istisnolarni aytmaganda, to‘laqonli saqlanmagan. Quva tangalari yozuvlarining chizmasi esa quyidagicha:

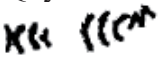
1) ; 2) .

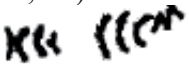
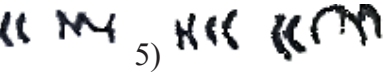
Qo‘shni respublika chegara hududi tangalarining ayrimlaridan olingan chizmalar esa quyidagicha:

1) //...; 2) // ; 3) // .

Quva tangalarining old yuzasidagi harf belgilari ikkita so‘zdan iboratligi, o‘ng tomondagi yozuv 3 ta, so‘l tomondagisi ham 3 ta harf belgisini o‘z ichiga olgani ko‘rinib turibdi. O‘ng tomondagi yozuv quyidagicha harf belgilaridan ibort bo‘lib, ular shu yo‘sindadir:

 = + + . Ushbu harf belgilarini Turk xoqonligiga tegishli Xovs-tolgoy bitiktoshida uchraydigan quyidagi harf belgilari bilan solishtirish mumkin:

1) = ; = ; = . Quyida keltirilib o‘tiladiganidek, Xovs-tolgoy bitiktoshida eski turkcha qağan “xoqon” unvoni kagan ko‘rinishida yozilgan bo‘lib, bitiktoshda bu atama 9 kez uchraydi. Ulardan ayrim o‘rnaklar keltirib o‘tamiz (qar. Qurčabaγatur 2019: 2, 11):

1) 2) 5) - kagan ...

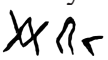
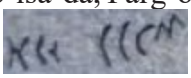
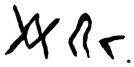
1-satr. - biti-ŋar kagan ...

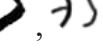
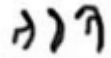
2-satr. - kagan buda kaganu ...

5- satr. - ...niri kagan türüg kagan.

Shu o‘rinda aytib o‘tish kerak, Xovs-tolgoy bitiktoshidagi “xoqon” so‘zining birinchi harfi brahmiy yozuvlari bilimdoni D. Mayer tomonidan ka, ikkinchi harfi ga, uchinchi harfi esa n deb o‘qilgan (Maue 2018: 129–139; Vovin 2019: 162–197). Aslida ushbu harflar kutilganidek, hind brahmiy alifbosida (ka), (ga), (n) ko‘rinishida yozilishi kerak edi. Biroq miloddan oldingi 4-3 asrlarda yuzaga kelib, milod boshlaridayoq buddaviy inonch tizimi Hind o‘lkasidan qo‘shni o‘lkalarga tarqala boshlagan kezlarda Tibet, Sharqiy Turkiston

kabi Osiyoning o‘rta va shimoli-sharqiy tuproqlariga yoyilar ekan, bir necha tarmoqlarga bo‘lingan edi. Shu yo‘sinda ushbu yozuv tizimining o‘nlab tarmoq yozuvlari o‘rtaga chiqqani bilinadi. Ayniqsa, ilk o‘rta asrlarda Sharqiy Turkistondagi to‘xorlar va turkiy ellar tomonidan o‘zlashtirilgan brahmiy yozuvining bir necha turlari qo‘llanila boshlangani ma‘lum. Turk xoqonligi tomonidan VI asrning so‘nggi o‘nyilliklari – VII asrning boshlarida yozilgan Bug‘ut va Xovs-tolgoy bitiktoshlarida qo‘llanilgan alifbo ham standart brahmiy alifbodan birmuncha farqli bo‘lgani ko‘zga tashlanadi. Chamasi, Farg‘ona tangalaridagi yozuv O‘rxun vodiysi (Mo‘g‘uliston) va Hind o‘lkasidagi brahmiy alifbolaridan birmuncha farqli oraliq alifbodan birida yozilgan. Yuqorida aytib o‘tilganidek, tanga yozuvi ushbu alifboning Hind o‘lkasida qo‘llanilgan turida yozilganda edi, shu ko‘rinishda yozilgan bo‘lardi: .

Farg‘ona tangalaridagi ko‘rinishidagi yozuvni brahmiy yozuvi negizida “kan” deb o‘qish va uni eski turkcha qan (xon) unvoni bilan tenglashtirish uchun asoslar bor. Bug‘ut va Xovs-tolgoy bitiktoshlarida bu unvon oz uchrasa-da (Vovin 2019: 179), eski turk-run yozuvli Tunyuquq, Taryat, Shine-usu bitiktoshlarida qan (xon) atamasi ko‘p uchrab, ayrim o‘rinlarda bu atama “xoqon” bilan teng anglamda qo‘llanilgani anglashiladi (User 2009: 264–265). Xoqonlikka tegishli brahmiy yozuvli bitiktoshlarda bu so‘z ko‘rinishda yozilgan bo‘lsa-da, Farg‘ona tangalarinikidan uncha ko‘p farqli yozilomagani ko‘rinadi. Solishtiramiz: = . Shu o‘rinda aytib o‘tish kerak, bitiktoshlardagi brahmiy harf belgilarining har biri bittadan tishi ortiqchaligi ko‘zga bilan birmuncha ajralib turadi.

G‘arbiy Turk xoqonligi tomonidan Farg‘ona vodiysida bostirilgan tangalardagi (, ,) kabi harflarni qamrab olgan ikkinchi so‘z o‘qilmasdan qolmoqda, bu bo‘yicha izlanishlarni kelgusiga qoldirgan holda ularning quyidagi ko‘rinishda yozilgan bo‘lishi ham mumkinligini aytib o‘tish kerak bo‘ladi: (, ,). Qizig‘i shundaki, tangalardagi birinchi harf belgisi brahmiy yozuvining birorta turida uchramay, eski turk-run yozuvidagi k[2] ni eslatadi. Qolgan 2 ta harf belgisi ham boshqa yozuv tizimlaridan ko‘ra ko‘proq eski turk-run harflariga yaqinligi kuzatiladi.

1.3. Farg‘ona tangalaridagi sug‘diy yozuv paleografiyasi. Bu tanga turining shu choqqacha aniqlangan 14 ta nusxasida sug‘diy yozuvning o‘zaro o‘xshash va farqli tomonlari borligi ko‘zga tashlanib, ularni 2 ta turkumga ajratish mumkin:

1) Soat mili yo‘nalishida yozilib, cpγw (t)wrk x’γ’n (pny) “Jabg‘u turk-xoqonning tangasi” so‘zlari yozilgan tangalar (4,1-rasm):

2) Soat mili yo‘nalishiga teskari yozilgan cpγw twrk x’γ’nc pny “Jabg‘u turk-xoqonning tangasi” so‘zlari o‘rin olgan tangalar (4,2-4,6-rasm).

Ushbu tangalarning barchasida sug‘dcha yozuv turli-tuman ko‘rinishlarda yozilgan bo‘lib, bu esa tangalarning turli vaqtlarda bostirilganini ko‘rsatadi. Paleografik o‘ziga xosliklariga ko‘ra Farg‘ona tangalari sug‘diy yozuvning harf belgilari o‘zaro ayri-ayri yozilgan yarim italik turiga tegishlidir. Bu esa ushbu tangalar O‘rta Osiyoning islomdan oldingi sug‘diy yozuvli tangalarining VI asr oxiri – VII asr boshlariga tegishli turida yozilgan, deb qarashga undaydi. Bunga o‘xshash holat G‘arbiy Turk xoqonligining Choch vohasida bostirilgan ilk tangalarida ham kuzatilsa-da, Farg‘ona tangalaridan farqli o‘laroq ular birmuncha yopishgan holatda yozilgani ko‘zga tashlanadi (qar. 3- rasm. 1.3, 5 – 6 rasmlar). Choch vohasining “jabg‘u” unvonli tangalari bu jihatdan Farg‘ona

1.

2.

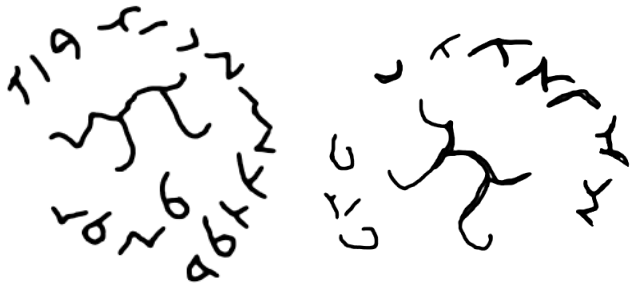
3. 4.

5. 6.

4- rasm. “Jabg‘u turk-xoqon” unvonli Farg‘ona tangalaridan o‘rnaklar
Рис. 4. Ферганские монеты с титулом “джабгу тюрк-хакан”
Fig. 4. Fergana coins bearing the title “Jabghu Turk-Khagan”

tangalariga birmuncha o‘xshashlik ko‘rsatsa-da, vohaning “Turk-xoqon” unvonli tangalarida harf belgilari o‘zaro bir-biriga ulanib ketgani anglashiladi. Bu esa Farg‘ona tangalari Choch tangalariga qaraganda biroz oldinroq bostirilgan bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Biroq O‘rta Osiyo voha hukmdorliklarining deyarli har birida sug‘diy yozuv o‘zaro farqli yo‘nalishlarda rivojlanganidan kelib chiqilsa, ushbu turkumdagi Farg‘ona va Choch tangalarining qay biri oldinroq, qay biri esa birmuncha keyinroq bostirilgani bo‘yicha aniq to‘xtamga kelishni qiyinlashtiradi. Bu holatni yanada qulayroq tushunish uchun quyida har ikkala hudud tangalaridan olingan ayrim chizmalarni keltirib o‘tamiz (5-7-rasmlar):

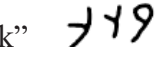
5-rasm. “Jabg‘u turk-xoqon” unvonli Farg‘ona tangalari chizmalari
Рис. 5. Прорисовки ферганских монет с титулом “джабгу тюрк-хакан”
Fig. 5. Line drawings of the Fergana coins bearing the title “Jabghu Turk-Khagan”

6- расм. “Turk-xoqon” unvonli Choch tangalari chizmalari
Рис. 6. Прорисовки чачских монет с титулом “тюрк-хакан”
Fig. 6. Line drawings of the Chach coins bearing the title “Turk-Khagan”

7- расм. “Jabg‘u” unvonli Choch tangalarichizmlari
Рис. 7. Прорисовки чачских монет с титулом “джабгу ”
Fig. 7. Line drawings of the Chach coins bearing the title “Jabghu”

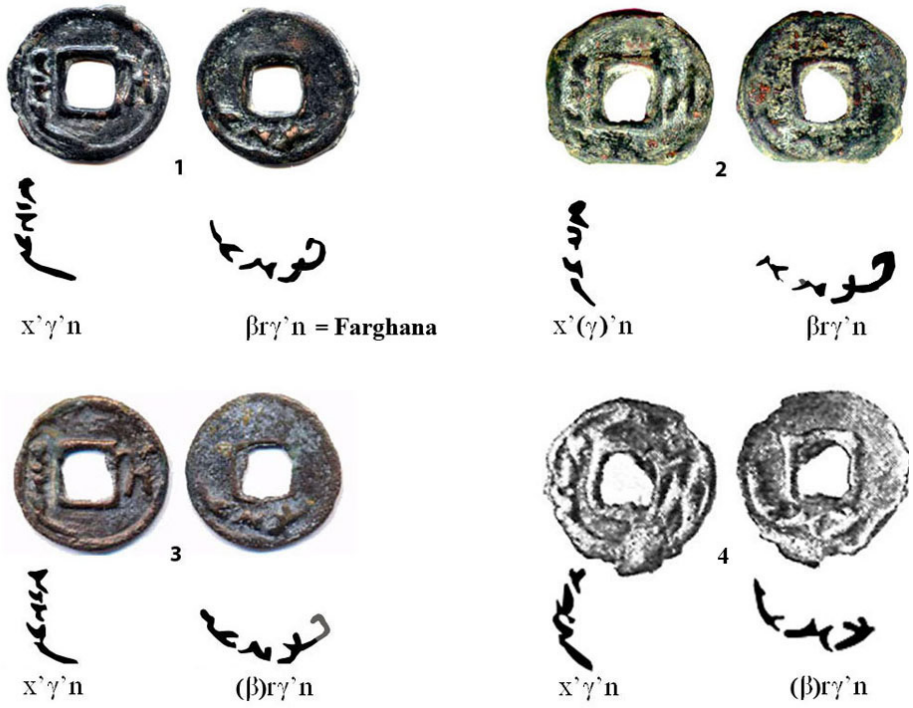
Farg‘ona tangalaridagi ikkinchi so‘z – “turk” o‘laroq yozilib, bu so‘z paleografik tomondan Choch tangalaridagi (twrk “turk”) so‘zining yozilishi bilan bir xil yozilgan bo‘lsa-da, sug‘diy yozuv qoidasiga ko‘ra Choch tangasinikidan birmuncha aniq yozilgani ko‘zga tashlanadi. Ya’ni

standart sug‘diy yozuvda birinchisi birmuncha qisqa, ikkinchisi esa biroz uzun yozilgan -r (resh) -k (kaf) harf belgilarini eslatib, har ikkala harf Choch tangalarida deyarli bir xil yozilgan. Farg‘ona tangalarida esa ushbu harflarning yozilishi bir-biridan butunlay ajralib turadi (qar. =).

Farg‘ona tangalaridagi uchinchi so‘z – “xoqon” so‘zi x’γ’n “xoqon” va x’γ’nc (“xoqonning”, “xoqonga tegishli”) ko‘rinishlarida yozilib, bu tomondan u O‘rta Osiyoning islomdan oldingi sug‘diy yozuvli tangalaridagi bilan deyarli birdey yozilgani ko‘zga tashlanadi. “Xoqon tangasi” iborasi o‘rin olgan O‘rta Osiyo sug‘diy yozuvli tangalarining deyarli barchasida bu ibora x’γ’n pny / pny x’γ’n o‘laroq yozilgani, Farg‘ona tangalarida esa x’γ’n so‘ziga tegishlilik bildiruvchi -c qo‘shimchasi qo‘shib yozilgani diqqatni o‘ziga tortadi (4- rasm. 1.3.2 – 1.3.4).

Farg‘ona tangalaridagi so‘nggi so‘z – pny (pani “tanga, pul”) O‘rta Osiyo sug‘diy yozuvli tangalaridagi bilan bir xil yozilgan. Shu yo‘sinda bu so‘z Chochning “turk-xoqon” unvonli tangalarinikidan ko‘ra aniqroq yozilgani ko‘zga tashlanadi. Choch tangasidagi (ﻫ) ko‘rinishida yozilgan so‘zni “pani” deb o‘qishdan ko‘ra “panch” deb o‘qish to‘g‘riroq bo‘lsa-da, sug‘diy yozuvda bunday holatlar kuzatilishi, ya’ni tashqi ko‘rinishidan o‘zaro o‘xshash bo‘lgan harf belgilari orasida bu kabi chalkashliklarga yo‘l qo‘yilgan hollar uchrashini aytib o‘tish kerak.

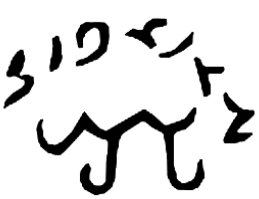
Farg‘ona vodiysining xitoy tangalariga o‘xshatib chiqarilgan, o‘rtasi teshik tangalarning paleografiyasi “Jabg‘u turk-xoqon” unvonli tangalardan birmuncha farqlansa-da, yozilishiga ko‘ra yalpi o‘xshashlik borligi kuzatiladi. Ushbu tangalarning old yuzasida sug‘diy yozuvda x’γ’n “xoqon” unvoni, orqa yuzasida esa βrγ’n “Farg‘ona” toponimi o‘rin olib, quyida ko‘riladiganidek, ulardagi harf belgilari sug‘diy yozuvning yugurik (kursiv) turida yozilgani ko‘zga tashlanadi (8-rasm):

8- rasm. Xitoy tangalari ta’sirida chiqarilgan Fargona tangalari
Рис. 8. Ферганские монеты, выпущенные под влиянием китайских монет
Fig. 8. Fergana coins issued under the influence of Chinese coins

Ushbu tangalar Farg‘onada Xitoy ustunligi kuchaygan VII yuzyillikning ikkinchi yarmidan boshlab yo‘lga qo‘yilgan bo‘lsa kerak. “Sin Tan-shu” yilnomasida “Syan-sin davrining boshlanishida (656-y.) Ebochji elchi yuborib, sovg‘alar tortiq qildi. (Imperator) Gao-szun unga ko‘p iltifot ko‘rsatdi. (Ushbu davrning) 3- yili (658-y.)da Gyesay (Koson) shahri “Syushyun viloyati” deb ataldi va unga bosh harbiy amaldor Alyaotsan hokim (si-shi) qilib tayinlandi” degan bilgilar uchrashidan kelib chiqilsa, 650- yillar so‘nggida Farg‘onaning turkiy boshqaruvchilari Xitoy ustunligini tan olgan edilar (Бичурин 1950, II: 319; Малявкин 1989: 188–189; Xo‘jayev 2013: 27–28). Qisqasi, ushbu tangalarni Farg‘onada Ashina sulolasining ikkinchi bosqich tangalaridir deya olamiz (Бабаяров 2019: 124–134).

2. Unvonlar. Islomdan oldingi Farg‘ona tangalari ilk bor ilm olamiga tanitilar ekan, ko‘pchilik tangashunos izlanuvchilar xitoy taqlidi o‘rtasi to‘rtburchak teshikli tangalarda sug‘diy yozuvda x’γ’n “xoqon” unvoni uchrashi, shu yo‘sinda ularni “Eski turk tangalari” turkumiga kiritish mumkinligi to‘g‘risida bir to‘xtamga kelgan edilar. Biroq bu turdagi Farg‘ona tangalarini Turgash xoqonligi bilan bog‘lash o‘zini yetarlicha oqlamasdan kelayotgan edi. Ushbu tangalardan farqli o‘laroq Xitoy ta’siri sezilmaydigan hukmdor tasviri tushirilgan Quva tangalarining orqa yuzasida esa sug‘diy yozuvda “xoqon” unvoni o‘rin olganining aniqlanishi, shuningdek, bu turdagi tangalarning ikonografiyasi va tamg‘asiga tayangan izlanuvchilar har ikkala turdagi tangalarni G‘arbiy Turk xoqonligi, aniqrog‘i, ushbu xoqonlikning Farg‘onadagi tarmog‘iga tegishli tangalar deb ochiqlagan edilar. Shu o‘rinda Quva tangalari ilm olamiga tanitilgandayoq “xoqon” unvonidan tashqari “jabg‘u” unvoni ham borligi ilgari surilgan edi (Babayar 2008: 135–146). Biroq har ikkala Quva tangasidagi sug‘diy yozuvlar to‘liq saqlanmasdan, quyida chizmasi keltirib o‘tilganidek, birinchisida 7 ta harf, ikkinchisida esa 4 ta harf saqlanib qolgani, qolgan harflar esa o‘chib ketgani uchun ulardan birida ... (x’)γ’nc pny ... “... xoqonning tangasi ...”, boshqasida esa so‘roq belgisi ostida ... (cp)γw x’(γ)(’n) ... “... jabg‘u-xoqon ...” unvonlari o‘rin olganiga urg‘u berilgan edi:

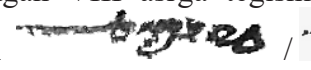

Shu yo‘sinda har ikkala tanga yozuviga tayanilgan holda Farg‘ona tangalarining bu turkumida “xoqon” unvoni borligiga to‘liq ishonch bilan qaralgan, “jabg‘u” unvoni esa so‘roq ostida qolgan edi. G‘. Boboyorovning izlanishlarida “jabg‘u” yoki “jabg‘u-xoqon” unvonli G‘arbiy Turk xoqonligi tangalari Choch vohasida bostirilgani, “jabg‘u” unvonli tangalar ushbu xoqonlikning ilk bosqich – “Jabg‘ulik davri” (VI asrning so‘nggi choragi – VII asrning boshlari), “jabg‘u-xoqon” unvonlilari esa xoqonlikning ikkinchi bosqich – “Jabg‘u-xoqonlik davri” (VII asrning ilk choragi – shu asrning 30- yillari) tangalari deb qaralgan edi. Har ikkala bosqich tangalari tamg‘asidagi qo‘shimcha belgilarga ko‘ra farqlanadi: “jabg‘u” unvonli tangalar 𐱅 ko‘rinishdagi tamg‘alar bilan, “jabg‘u-xoqon” unvonli tangalar esa 𐱃 ko‘rinishidagi tamg‘alar bilan bostirilgan. Farg‘ona tangalaridagi tamg‘alar 𐱅 ko‘rinishida bo‘lib, shu tomondan ular Choch vohasi G‘arbiy Turk xoqonligi tangalarining “Jabg‘ulik bosqichi”ga to‘g‘ri keishi anglaniladi. Farg‘ona vodiysida to‘g‘ridan-to‘g‘ri Ashina sulolasi boshqaruvi o‘rnatilgani, ya’ni Farg‘onaning mahalliy boshqaruvchisi 630- yillarda o‘ldirilishi va uning o‘rnini G‘arbiy xoqonlik vakili Ashina Sheni

egallashiga tayangan izlanuvchilar ushbu tangalarning chiqarila boshlashini shu yillar bilan bog‘lagan edilar. Bu esa bir qator qarama-qarshi ko‘zqarashlarni keltirib chiqargan edi.

Qirg‘izistonning Farg‘ona viloyatiga yaqin chegara hududi topilmalari Quva topilmalaridagi kemtiklikni to‘ldirdi. 12 dona tanganing ko‘pchiligida orqa yuzidagi sug‘diy yozuv yaxshi saqlanib qolgan bo‘lib, ularga tayanib, Farg‘ona tangalarining bu turida “Jabg‘u turk-xoqon” unvoni uchrashi aniqlandi. Qizig‘i shundaki, yuqorida aytib o‘tilganidek, G‘arbiy Turk xoqonligining Sug‘d o‘lkasida bostirgan tangalaridan farqli o‘laroq ham Choch tangalarida, ham Farg‘ona tangalarida “turk-xoqon” atamasining uchrashi, xoqonlikning boshqa tangalariga qaraganda ikonografiya va tamg‘a ko‘rinishida yaqin o‘xshashlik kuzatilishi diqqatni o‘ziga tortdi. Ular orasidagi farqlilik Choch tangalaridagi unvon “turk-xoqon”, Farg‘onanikida esa “Jabg‘u turk-xoqon” ekanidadir. Shu o‘ridaqator izlanishlarimizda “turk-xoqon” unvonli G‘arbiy Turk xoqonligi tangalari ushbu xoqonlikning ilk bosqich – “Jabg‘ulik chog‘i”da bostirilganiga urg‘u berilgan edi. Shuningdek, ko‘pchilik tangalarini “jabg‘u” unvoni bilan bostirgan ushbu xoqonlik boshqaruvchilaridan ayrimlari o‘z tangalarida “jabg‘u” o‘rniga “turk-xoqon” unvoniga o‘rin bergani ham aytib o‘tilgan edi. Shu bilan birga, xoqonlik boshqaruvchilari bu atama orqali o‘zlari ega bo‘lgan unvonga emas, davlatning etnosiyosiy oti – Turk xoqonligi nomidan kelib chiqib, o‘z tangalarida “turk-xoqon” atamasiga o‘rin bergan bo‘lsak kerak deb ochiqlangan edi. Turgash xoqonligi (699–756) tangalarida sug‘diy yozuvda twrkyš x’γ’n “turgash xoqon”, Uyg‘ur xoqonligi (745–840) tangalarida ’wyγr x’γ’n “uyg‘ur xoqon”, Qarluq yabg‘uligi / xoqonligi (IX – X asrlar) tangalarida x’rlwx x’γ’n “qarluq xoqon” atamalari Turk xoqonligi boshqaruvchilari ham o‘z etnik nomini tangalarda aks ettirishga uringan degan qarashga yetaklaydi. (Бернштам 1949: 105–101; Thierry 2002: 751–762; Лure 2010: 279–284). Demak, eski turk siyosiy uyushmalarida boshqaruvchilar o‘zlari kelib chiqqan urug‘ oti – etnonimga ayricha urg‘u bergan bo‘lib, bu holat Turk xoqonligi boshqaruv tizimida ham o‘z ko‘rinishini topgan. Turk xoqonligining turli tillardagi yozma yodgorliklarida – sug‘diy (Bug‘ut), brahmiy (Bug‘ut, Xovs-tolgoy), eski turk-run (Kul tegin, Bilga xoqon) bitiktoshlarida “turk-xoqon” atamasining uchrashi bu qarashni kuchaytiradi (Kljaštornyj, Livšic 1972: 69–102; Tekin 2003: 56; Vovin 2019:162–197; Ölmez 2018: 125–127).

Boshqa tomondan Choch va Farg‘ona tangalarida o‘rin olgan “turk-xoqon”, “jabg‘u turk-xoqon” unvonlari turk xoqonlaridan birortasining oti va unvoni bo‘lmaganmikan degan savolni keltirib chiqaradi. Xitoy yilnomalarida 630-650-yillarda G‘arbiy turk xoqonligini boshqargan bir nechasining “Ibi Dulu kexan” unvoni bilan tilga olinganiga duch kelamiz. Ayrim izlanuvchilar “Dulu kexan”ni “Turk-xoqon” o‘laroq tiklaydilar, biroq bu qarash yetarlicha o‘z tasdig‘ini topmagan.

Farg‘ona va Choch tangalarida uchraydigan twrk atamasini “turk” etnonimining sug‘diy yozuvda berilgan ilk o‘rnaklaridan biri deyish mumkin. Uning aniq bir etnik atama ekanini sug‘diy tilli boshqa yozma manbalar ham qo‘llab-quvvatlaydi: Mo‘g‘ulistondagi I. Sharqiy Turk xoqonligi (552–630) tomonidan o‘rnatilgan sug‘diy tilli Bug‘ut bitiktoshida tr’wkt “turklar” va Uyg‘ur xoqonligi (745–840) boshqaruvchilari tomonidan yozdirilgan Qora-balg‘asun bitiktoshida esa twrkc’ny “turkcha” ko‘rinishlariga duch kelinadi (Kljaštorniy, Livšic 1972: 87). Shuningdek, Sharqiy Turkistondan topilgan 639-yilga tegishli Chinanchkand (Gaochan / Turfon)da tuzilgan sug‘diy tilli hujjatda “turk” etnik atamasi aniq bir etnotoponim o‘laroq twrkyst’n “Turkiston” so‘zi o‘rnagida ko‘rinadi (Исҳоқов 1993: 1, 5; Vaissière 2005: 169). Yaqin yillarda esa Xo‘tan (Sharqiy Turkiston)da aniqlangan VIII asrga tegishli sug‘diy tilli bir hujjatda 13- va 15-qatorlarida “Turkiston” atamasi twrkystn ko‘rinishlarida yozilgani aniqlandi (Sims-Williams 2015: 262–266). Ushbu hujjat yuzasidan izlanishlar olib borgan eroniy tillar, ayniqsa sug‘diy til bo‘yicha yirik mutaxassis o‘laroq tanilgan ingliz olimi N. Sims-Villyams hujjatdagi Turkiston so‘zini O‘rta Osiyodagi tarixiy o‘lkalardan birining nomi

o‘laroq ochiqladi. Unga ko‘ra, o‘sha chog‘larda bu atama shimoldagi yerlar, ayniqsa Sirdaryo daryosidan Mo‘g‘ulistongacha cho‘zilgan o‘lkalar uchun qo‘llanilgan (Bo, Sims-Williams 2015: 268). Qisqasi, “turk” etnik atamasining ilk o‘rta asrlarda sug‘diycha yozilishi tr’wk va twrk ko‘rinishlarida turlicha yozilgani anglashiladi.

Ilk o‘rta asrlarga tegishli “Bey-shi”, “Suy-shu” va “Tan-shu” kabi xitoy yilnomalarida “shexu” (yabg‘u), “shexu-kexan” (yabg‘u-xoqon) G‘arbiy turk boshqaruvchilarining unvonlari ekaniga urg‘u beriladi (Бичурин 1950, I: 284–289, 342). Yunon (Vizantiya) va arman manbalarida esa “Shimol xoqoni”iga bo‘ysungan “Jebu-xoqon” to‘g‘risida so‘z boradi (Chavannes 1903: 226–228; Moravcsik 1958: 130–131, 290). Ulardan anglashilicha, “Shimol xoqoni” – oliy hukmdor maqomidagi Sharqiy turk xoqonlari G‘arbiy turk boshqaruvchilari – “Jebu-xoqon”lardan ustun bo‘lishgan. “Jebu-xoqon” eski turkcha “yabg‘u-xoqon” yoki “jabg‘u-xoqon” unvonlarining fonetik ko‘rinishlaridan biridir. Turk xoqonligini tuzgan og‘a-ini Bumin va Istami izdoshlari xoqonlikni ikki qanotga bo‘lib, Bumin avlodlari Sharqiy Turk xoqonligi - bosh xoqonlik maqomidagi Sharqiy qanotni “xoqon” unvoni bilan boshqargan bo‘lsalar, Istamining avlodlari ushbu qanotga bo‘ysunuvchi G‘arbiy qanot sifatida “yabg‘u” yoki “yabg‘u-xoqon” unvonini meros qilib olgan edilar. Buni Istami avlodlari xitoy yilnomalarida “G‘arbiy turklar”, “Yabg‘u turklari” kabi iboralar bilan eslatilishidan tashqari ushbu qanot boshqaruvchilaridan ko‘pchiligi “yabg‘u-xoqon” unvonida tilga olinishi ham ko‘rsatib turibdi (Chavannes 1903: 219; Кляшторний 1985: 165–168).

Bumin avlodlarining boshqaruv markazi O‘rxun vodiysi (Mo‘g‘uliston) o‘laroq Janubiy Sibir, Oltoy va Shimoliy Xitoy Sharqiy Turk xoqonligiga merosiy ulus qilib berilgan bo‘lsa, Istami avlodlari boshqargan G‘arbiy Turk xoqonligi markazi Oltin-tog‘ (Yulduz vodiysi – Sharqiy Turkiston), Suyab (Yettisuv)da o‘laroq Amudaryo – Sirdaryo oralig‘i, Xuroson, Shimoliy Hindiston, Volgabo‘yi, Shimoliy Kavkaz va Qora dengiz bo‘ylarini egallagan edi. Har ikkala qanot orasidagi chegara Oltoy tog‘larining janubi-g‘arbiy etaklari bo‘lgan.

Bu holat eski turk davlatchiligida Sharqiy qanot G‘arbiy qanotga qaraganda ustun deb bilinib, shu yo‘sinda hokimiyat qonuniyligi – legitimliligi saqlanganini ko‘rsatadi. Shunga qaramay, ayrim G‘arbiy turk boshqaruvchilarining bu tartibni buzib, o‘zini “xoqon” deb e’lon qilgani va Sharqiy qanot boshqaruviga ko‘z olaytirgani haqida ma‘lumotlarga duch kelinadi. Xitoy yilnomalarida Istami yabg‘uning o‘g‘li Tardu (576–583; 600–603) o‘zini “xoqon” deb e’lon qilgani va Sharqiy Turk xoqonligi tuproqlarida harbiy yurishlar uyushtirgani eslatib o‘tiladi (Бичурин 1950, I: 242). Toshkent (eski Choch) o‘lkasida topilayotgan tangalarning bitta turida sug‘diy yozuvda trδw x’γ’n “Tardu xoqon”, Samarqand (eski Sug‘d) va Jizzax (eski Ustrushona) oralig‘idan topilayotgan tangalarda ham sug‘diy yozuvda trδw “Tardu” ismining uchrashi – bularning barchasi ayrim yabg‘ularning “xoqon” unvonini egallashga uringanini ko‘rsatadi (Бабаяров 2021: 12–24). Biroq eski turk davlatchilik qonunlari – “to‘ru-tuzuklar”iga tayangan jamiyat tomonidan bu kabi holatlar yaxshi qabul qilinmagan. Tarduning bu intilishlarini ko‘pchilik, ayniqsa, yetakchi qo‘mondonlar qo‘llab-quvvatlamagani va ko‘p o‘tmay u boshqaruvdan chetlashtirilgani yilnomalarda aytib o‘tiladi (Бичурин 1950, I: 242).

618–630 yoki 618–628 yillar oralig‘ida G‘arbiy Turk xoqonligi boshqaruvida bo‘lgan Tun yabg‘u-xoqon, undan keyin ketma-ket G‘arbiy xoqonlikni boshqargan o‘g‘li Sir jabg‘u-xoqon tangalarida sug‘diy yozuvda twn cpγw x’γ’n “Tun jabg‘u-xoqon”, ’rpy ’šp’r’ syr (?) cpγw x’γ’n “Elbi Ishbara Sir jabg‘u-xoqon” kabi ism va unvonlarning uchrashi G‘arbiy qanot boshqaruvchilarining boshlang‘ichda Bumin va Istami avlodlari o‘zaro kelishuvga ko‘ra ish yuritganliklarini ko‘rsatadi. G‘arbiy Turk xoqonligining “Jabg‘u-xoqonlik chog‘i”da bostirilgan ushbu tangalarda ko‘rinishidagi tamg‘a o‘rin olgan bo‘lib, shunday tamg‘ali tangalarning yana bir turida “Jabg‘u-xoqon” unvoni uchrashi ham tanga zarbida eski turk davlatchilik an’analari

– “to‘ru-tuzuk”lar yetakchilik qilganini ko‘rsatadi.

Farg‘ona vodiysi tangalari 𐰴𐰍 ko‘rinishdagi tamg‘a bilan emas, 𐰴𐰍 ko‘rinishidagi tamg‘a bilan bostirilgani ushbu tangalar ham G‘arbiy Turk xoqonligining Choch vohasida bostirgan 𐰴𐰍 ko‘rinishdagi tamg‘ali tangalari bilan bir davrda – xoqonlikning “Jabg‘ulik chog‘i”da yoki shunga yaqin yillarda chiqarilgan bo‘lsa kerak deb qarashga undaydi. Farg‘ona tangalarida o‘rin olgan “jabg‘u” unvoni ham, “turk-xoqon” iborasi (etnosiyosiy atama yoki qo‘shaloq unvon) ham bu tangalarning xoqonlik “Jabg‘ulik bosqichi”da – VI asrning so‘nggi choragi – VII asrning boshlarida, yo bo‘lmasa, undan birmuncha keyin chiqarilgani to‘g‘risidagi qarashlarimizni qo‘llab-quvvatlaydi. Aslida Farg‘ona vodiysi Choch, Ustrushona, Sug‘d, Buxoro kabi voha hukmdorliklari singari VI asrning 60- yillarida Turk xoqonligi qo‘l ostiga o‘tgan bo‘lib, xoqonlik boshlang‘ichda ularning o‘z boshqaruvini saqlab qoladi, keyinchalik – VI asrning 90- yillarida Sug‘dda, VII asrning boshlarida Choch va To‘xoristonda kelib chiqishi G‘arbiy Turk xoqonligiga borib taqaladigan sulolalar boshqaruvi o‘rnatiladi. “Tan-shu” yilnomasida keltirilishicha, Tardu xoqon Kan (Sug‘d)ga “tegin” unvonli xoqonlik vakilini yuborgan bo‘lsa, G‘arbiy turk boshqaruvchilaridan Sheguy 605-yilda Shi “Tosh”kent hukmdori Shi Nyeni o‘ldirib, uning o‘rniga xoqonlik vakili Tegin Tyanjini tayinlaydi (Бичурин 1950, II: 313; Chavannes, 1903: 141). 620- yillarda G‘arbiy turk hukmdori Tun yabg‘u-xoqon (618–630) Tuxolo (To‘xoriston)ga o‘g‘li Tardu-shadni yuboradi va shu yo‘sinda bu yerda To‘xoriston Yabg‘ulari sulolasi boshqaruvi o‘rnatiladi (Бичурин II: 321–322; Chavannes 1903: 155–158; Harmatta, 1996: 373).

Farg‘ona boshqaruvida ham shunga o‘xshash o‘zgarishlar yuz bergan bo‘lib, bu yerdagi sulola yuqorida keltirib o‘tilgan voha hukmdorliklardan birmuncha kechroq almashgani xitoy yilnomalaridagi bilgi – ma’lumotlar orqali o‘z tasdig‘iga ega. Boshqa tomondan esa Farg‘onada Ashina sulolasining to‘g‘ridan-to‘g‘ri boshqaruvi Chochda bo‘lganidek, VII asr boshlarida yuz bergan, xitoy yilnomalarida keltirilgan quyidagi bilgilar esa vodiyda navbatdagi siyosiy o‘zgarishlar bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘lishi ham mumkin degan qarashlarga yetaklaydi.

*“Tan-shu” yilnomasida “G‘arbiy turk hukmdori Kan Moxedu (*To‘n Bahodur) (Farg‘ona) hukmdori Kibini o‘ldirdi, Ashina Shuni (𠯿 匡) uning shahrini qo‘lga kiritdi ... uning (Ashina Shunining) o‘g‘li Ebochji (marhum) Kibining ukasiga hukmdor unvonini berib Xumin (Quva?) shahrida boshqaruvga tayinladi, Ebochji Gyesay (Koson) shahrida boshqaruvga o‘tirdi. Syan-sin davrining boshlanishida (656-y.) Ebochji (Xitoyga) elchi yuborib, sovg‘alar tortiq qildi” degan bilgilar uchrab (Бичурин 1950, II: 319; Малявкин 1989: 188–189), bu esa Farg‘ona kuchlarining birlashtirilishida Ashina sulolasining o‘rni bo‘lakcha bo‘lganini ko‘rsatadi.*

Bu kabi o‘zgarishlar “Tan-shu”da “Chjen-guan davrida (627-649-yillarda)” bo‘lib o‘tgani aytilsa-da, ayrim ma’lumotlarga tayanilsa, boshqaruvdagi almashinuv 630–640-yillar oralig‘ida yuz bergan ko‘rinadi. Chamasi, 630- yillar boshida Tun Yabg‘u-xoqonni (618–628/630) o‘ldirib, xoqonlik taxtini egallagan amakisi Moxedu (*Bahodur; 628/630–631) xoqon bilan Farg‘onaning yerli boshqaruvchisini o‘ldirgan G‘arbiy turk hukmdori Kan / Dun Moxedu (*To‘n Bahodur) bir kishi edi (qar. Бичурин 1950, I: 284; II: 319).

Qisqasi, bu holat Choch tangalarida yetakchilik qilib, Farg‘ona tangalari bugungacha yetarli o‘rganilmagani uchun bu borada aniq bir to‘xtamga kelish qiyin. Biroq G‘arbiy turk boshqaruvchilari, ya’ni G‘arbiy xoqonlikning Farg‘ona tarmog‘i Farg‘onada tanga bostirish ishini yo‘lga qo‘yar ekan, Chochda bo‘lgani kabi bu yerda eski turk davlatchilik an’analari bo‘yicha ish tutganliklari ko‘zga tashlanadi.

3. Farg‘ona tangalarining ikonografiyasi. Choch va Farg‘onaning ushbu tangalarida “xoqon” unvoni uchrashi va Chochda o‘z tangasini bostirgan G‘arbiy turk xoqonlari bilan Farg‘ona Ashina sulolasi orasida yaqin qarindoshlik bo‘lganini ko‘rsatishini birgina o‘xshash unvon va tamg‘alarda emas, tasvirlardagi o‘zaro o‘xshashliklarda ham ko‘rsa bo‘ladi. Har ikkala tarixiy

o‘lka tangalarining old yuzasidagi tasvirlar deyarli birday: uzun sochli, qisiq ko‘zli, soqolsiz, yumaloq yuzli hukmdor bosh tasviri. Shunga o‘xshash tashqi ko‘rinish va tamg‘a bichimlari (/) Choch Teginlari (605–750) tangalarida ham o‘rin olgan (9-10-rasmlar) (Бабаяров 2019: 338, 355–358).

Qizig‘i shundaki, xoqonlik chog‘i Choch, Farg‘ona va Sug‘d tangalaridagi boshqaruvchi tasvirlari eski turklarni eslatib (yelkaga tushgan uzun soch, soqolsiz, keng yumaloq yuz, biroz qisiq ko‘z), bu tomondan bunday o‘ziga xosliklar eski turkiylarning tashqi ko‘rinishi to‘g‘risida yozma manbalarda tilga olingan bilgi – ma’lumotlarga uyg‘un keladi (Tugusheva 1991: 5–6). Bundan tashqari, VII – VIII yuzyilliklarda chizilgan O‘rta Osiyo devoriy rasmlari – Afrosiyob (Samarqand), Tavka-qal’a, Panjikent, Ajinatepa yodgorliklaridagi turkiylarning tashqi ko‘rinishi, soch turmagi va boshqalar Farg‘ona, Choch va Sug‘dning turkiy tangalaridagi tasvirlar bilan yaqin o‘xshashlikka ega (Arzhantseva, Inevatkina 2006: 185–211; Mode 2006: 107–128).

4. Farg‘ona tangalaridagi tamg‘alar. Deyarli 50 yildan beri tangashunos va boshqa izlanuvchilar Farg‘ona tangalaridagi tamg‘alar deganda ko‘proq o‘rtasi turtburchak teshikli “xoqon” unvonli tangalardagi / ko‘rinishli tamg‘alarni tushunib keldilar. Farg‘ona vodiysining Quva yodgorligida topilib ularda, x’γ’n “xoqon” unvoni va / ko‘rinishidagi tamg‘a uchrashining aniqlanishi bu tamg‘alar bo‘yicha qarashlarni o‘zgartirib yubordi (Бабаяров 2019: 124–134). Shuningdek, bu topilmalar Farg‘ona tangalari qaysi sulolaga tegishli ekanini

9.1. *9.2.*

9- rasm. Farg‘ona vodiysining “Jabg‘u turk-xoqon” unvonli tang‘alari
Рис. 9. Монеты Ферганской долины с титулом “джабгу тюрк-хакан”
Fig. 9. Coins of the Fergana Valley bearing the title “Jabghu Turk-Khagan”

10.1. *10.2.*

10- rasm. Choch vohasining “turk-xoqon” va“tegin” unvonli tangalari
Рис. 10. Монеты Чачского оазиса с титулами “тюрк-хакан” и “тегин”
Fig. 10. Coins of the Chach oasis bearing the titles “Turk-Khagan” and “Tegin”

aniqlashga yordam beribgina qolmay, balki vodiydagi bosh hukmdor sulolaning etnik kelib chiqishi borasida ham bir to‘xtamga kelishga turtki berdi. Bunday to‘xtamga kelishda Farg‘ona va Choch tangalaridagi unvon, ikonografik va paleografik yaqin o‘xshashlikdan tashqari yana har ikkala hudud tangalarida o‘rin olgan tamg‘alarning deyarli bir ekani e’tiborga olindi.

Shu o‘rinda Farg‘ona tangalari bilan bog‘liq bir masalaga to‘xtalib o‘tish kerak bo‘ladi. 2000-yillarning boshlaridan beri Toshkent vohasining ko‘plab eski shahar qoldiqlarida yuritilgan arxeologik qazishlarda va qadimiy tepaliklar yonida sug‘orish yoki qurilish ishlari olib borish chog‘ida VI–VIII yuzyilliklarga tegishli yuzlab tangalar qo‘lga kiritildi. Ularga tayanib, G‘arbiy Turk xoqonligi tomonidan Choch vohasida 20 turdan ortiq tangalar chiqarilgani oydinlashdi. Bu turkum tangalar , ko‘rinishidagi tamg‘a va sug‘diy yozuvda “jabg‘u”, “jabg‘u-xoqon”, “xoqon” singari unvonlar, “Turk xoqon”, “Tun jabg‘u-xoqon”, “Elbi Ishbara Sir jabg‘u-xoqon” kabi ism va unvonlar bilan chiqarilgan tangalar ekanligi aniqlandi (Babayarov 2007: 9–20). Ular orasida “Turk-xoqon” va “jabg‘u” unvonli VI asrning oxiri – VII asrning boshlariga tegishli turlarida ko‘rinishidagi tamg‘alar uchrab, ular Quva va Qirg‘izistonning yaqin chegarasidan topilgan tangalaridagi tamg‘aning o‘zginasidir: – .

Unvonlar va atoqli otlar (“Turk-xoqon”, “Tun jabg‘u-xoqon”, “Jabg‘u-xoqon”, “Elbi Ishbara Sir jabg‘u-xoqon” va b.)ga tayanib, bu tangalarga Turk xoqonligi, aniqrog‘i, G‘arbiy Turk xoqonligining tangalari deb qaraladigan bu tangalarda o‘rin olgan , ko‘rinishidagi tamg‘alarni Turk xoqonligi bilan bog‘lashga hamda O‘rta Osiyo va uning tegrasidagi ko‘plab sulolalar singari xoqonlik ham o‘z tangalarini chiqarar ekan, tangalarda hokimiyatning bosh ramzlaridan biri – urug‘ tamg‘asini qo‘ygani anglashiladi.

VII – VIII yuzyilliklarda Ashina sulolasining Chochdagi bir tarmog‘i bo‘lmish Choch Teginlari (605–750) tangalarida ham shaklidagi tamg‘alar uchrab, ular yuqorida keltirilgan Farg‘ona va Choch tangalaridagi tamg‘alar bilan bitta negizga ega (Бабаяров 2019: 338, 355–358). Bu esa VII – VIII yuzyilliklarda Farg‘ona va Chochda o‘zaro qarindosh ikkita turkiy sulola hukm surgani, shu bilan birga, ularning kelib chiqishi G‘arbiy Turk xoqonlariga borib taqalishi bilan bog‘liq degan qarashni yanada kuchaytiradi.

G‘arbiy turk boshqaruvchilari tomonidan Farg‘ona va Chochda bostirilgan tangalardagi tamg‘alarga birmuncha o‘xshab ketadigan tamg‘alar Sug‘d va To‘xoriston tangalarida uchraydi. Ayniqsa, ular orasida O‘rta Osiyoning islomdan oldingi turk-sug‘d tangalari orasida qaysi siyosiy uyushmaga tegishliligi bugungacha to‘laqonli aniqlanmagan turlari uchrab, ular orasida tangashunoslar tomonidan “Farn-bag‘ tangalari” deb ataladigan turi ayricha ajralib turadi. Ushbu tangalarning old yuzasida to‘g‘riga yoki sal yonga qaragan boshqaruvchi tasviri, teskari yuzasida esa (turlari: , , , va b.) ko‘rinishidagi tamg‘a va uning yonida sug‘diy yozuvda prn βγy pny “Ilohiy qut (egasining) tangasi” so‘zlari o‘rin olgan bo‘lib ushbu tangalarning qachon, qayerda, kim tomonidan bostirilgani bo‘yicha bir to‘xtamga kelinmagan.

Bundan 50 yilcha oldin taniqli tangashunos O.I. Smirnova tomonidan prn βγy ... deb o‘qilib, “O‘rta Osiyoning “Farn-bag‘” unvonli tangalari” deb atala boshlagan bo‘lsa-da, bu turdagi tangalarning bostirilgan yeri Farg‘ona, Sug‘d yoki Choch ekani to‘g‘risidagi tortishuvlar bugungacha saqlanib qolayapti. Shu o‘rinda aytib o‘tish kerak, bunday tangalarning bir nechtasigina Farg‘ona vodiysidagi eski shahar qoldiqlaridan topilgan bo‘lsa, sezilarli bir qismi Panjikent va Qanqa (Toshkent viloyati)da aniqlangan. Keyingi yillarda esa bu turkumdagi tangalar ko‘proq Jizzax va Samarqand viloyatlari orasidagi eski shahar qoldiqlaridan topilmoqda. Quyida ulardan ayrim o‘rnaklar keltirib o‘tamiz:

Samarqand viloyatining shimoliy tumanlaridagi eski shahar qoldiqlaridan topilib, sug‘diy

11.1. *11.2.*

11- rasm. “Farn-bag‘” unvonli tangalar (Sug’d)
Рис. 11. Монеты Согда с титулом “фарн-баг”
Fig. 11. Sogdian coins bearing the title “Farn-bag”

12.1. *12.2.*

12- rasm. Choch vohasining“Tardu xoqon” unvonli tangalari va ularning chizmasi
Рис. 12. Монеты Чачского оазиса с титулом “Тарду-хакан” и их прорисовки
Fig. 12. Coins of the Chach oasis bearing the title “Tardu Khagan” and their line drawings

13.1. *13.2.*

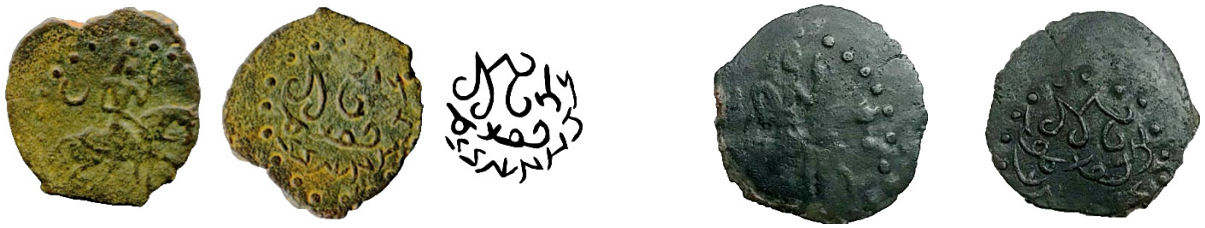
13- rasm. Sug‘d vohasining “Tardu xoqon” unvonli tangalari
Рис. 13. Монеты Согдийского оазиса с титулом “Тарду-хакан”
Fig. 13. Coins of the Sogdian oasis bearing the title “Tardu Khagan”

yozuvda trδw x’γ’n ? “Tardu xoqon?” unvoni o‘rin olgan tangalardagi tamg‘alar ham ayrim istisnolarni aytmaganda, Choch va Farg‘ona tangalaridagi tamg‘aga o‘xshab ketadi. Qayerda bostirilgani yetarlicha aniqlanmagan, G‘arbiy Turk xoqonligi boshqaruvchisi Tardu xoqon (576-603) tangasi deb qaraladigan ushbu tangalarda tamg‘a shu ko‘rinishdadir: (Бабаяров 2019: 12–13). Yuqorida ham bir necha bor qisqacha to‘xtalib o‘tilganidek Tardu xoqon Istami yabg‘uning o‘g‘li bo‘lib, ayrim izlanuvchilar uni G‘arbiy Turk xoqonligining ilk hukmdori deb sanaydilar. Istami yabg‘u 576-yilda vafot etgach, G‘arbiy qanot boshqaruviga o‘tirgan Tardu oradan ko‘p o‘tmay xoqonlikning har ikkala qanoti hukmdori bo‘lishga intilib, o‘zini “xoqon” deb e’lon qiladi. U tomonidan chiqarilgan Choch tangalarida va chamasi Sug‘dda bostirilgan quyidagi tangalarda trδw x’γ’n “Tardu xoqon” ismining uchrashi uning oliy hukmdor bo‘lishga uringani bilan bog‘liq bo‘lsa kerak.

Yuqorida ham aytib o‘tilganidek, islomdan oldingi To‘xoriston tangalarining ayrim turlarida ham Choch va Farg‘ona tangalaridagi o‘xshash tamg‘alar uchraydi. Ayniqsa, Ashina xonadonining yana bir tarmog‘i – To‘xoriston Yabg‘ulari (620-750) tomonidan bostirilgan bir turkum tangalarda (ayrimlari “xoqon” unvonli, ayrimlari unvonsiz) ko‘rinishidagi tamg‘alar o‘rin olgan. Ushbu tamg‘alar Chochda bostirilgan “Tun jabg‘u-xoqon”, “Jabg‘u-xoqon” va “El Ishbara Sir jabg‘u-xoqon” unvonli xoqonlikning ikkinchi bosqichi (Jabg‘u-xoqonlik: VII yuzyillik boshi – shu yuzyillik 30- yillari) tangalaridagi tamg‘a (/) bilan bir xil ekani ko‘zga tashlanadi (Babayar 2019: 86–101).

5. Farg‘ona tangalarining ko‘lami va salmog‘i. Farg‘ona tangalari bu turkumi o‘z ko‘lami va salmog‘iga ko‘ra yalpi o‘xshashlik kuzatilsa-da, ayrim nusxalarining og‘irligi birmuncha yuqori, ayrimlariniki uning teskarisi ekani anglashiladi. Quva topilmalari ko‘lami bo‘yicha 20,2 – 21,0 mm, og‘irligi 20 – 20,2 gr bo‘lsa, Qirg‘izistonning yaqin chegarasi topilmalari orasida ko‘lami 26 mm, salmog‘i 5,06 gr dan ko‘lami 24 mm, og‘irligi esa 2,68 gr gacha bo‘lganlari uchraydi. Qirg‘iziston chegarasi tangalarining o‘lchovi olingan nusxalaridan ko‘pchiligining ko‘lami va salmog‘i quyidagicha: 24x24,5 mm – 4,65 gr; 23,4x25 mm – 4, 32 gr; 24,4 mm – 4,73 gr. Bu kabi xususiyatlariga ko‘ra ham ushbu tangalar Choch vohasining “turk-xoqon” unvonli tangalariga yaqin keladi. Chochning hukmdor boshi tasvirli tangalarining ko‘lami 24 – 27 mm oralig‘ida bo‘lib, salmog‘i 3,5 – 4,5 gr dir. Chochning otliq tasvirli “turk-xoqon” unvonli tangalari esa ham ko‘lami, ham salmog‘i bo‘yicha ulardan birmuncha farq qiladi: 1,9 – 20 mm; 1,66 – 23,0 gr (14-rasm).

Quva va unga yaqin Qirg‘iziston topilmalari O‘rta Osiyoning qadimgi va o‘rta asrlar tangalari

14.1. *14.2.*

14- rasm. “Turk-xoqon” unvonli otliq tasvirli Choch tangalari.
Рис. 14. Чачские монеты с изображением всадника и титулом “тюрк-хакан”
Fig. 14. Chach coins with a horseman depiction bearing the title “Turk-Khagan”

kabi yumaloq ko‘rinishda bostirilgan bo‘lib, mintaqaning islomdan oldingi bir necha voha hukmdorliklar tangalaridan farqli o‘laroq yaxshi saqlangan holda yetib kelgan.

Xulosa. Turk xoqonligi boshqaruvi chog‘ida Farg‘ona vodiysida “Jabg‘u turk-xoqon” unvonli tangalar bostirilishi quyidagicha ochiqlanadi:

xoqonlikning boshqaruvchi xonadoni va kelib chiqishi unga borib taqaluvchi tarmoq sulolalar ushbu unvon va sulola belgisi (tamg‘a)ni qo‘yish huquqiga ega bo‘lishgan (Choch, Farg‘ona, Sug‘d). Ayniqsa, Choch va Farg‘ona tangalarida o‘rin olgan unvonlar, paleografiya, ikonografiya va tamg‘alarda yalpi o‘xshashlik ko‘zga tashlanadi. Uchala hudud, ayniqsa, Choch va Farg‘ona boshqaruvchilari o‘zaro uyg‘un keluvchi tangalarni bostirar ekan, bir-birlarining tanga zarbidan xabardor o‘laroq o‘z tangalarini bostirganliklari anglashiladi. Chamasi, tizimli o‘laroq Choch vohasida yo‘lga qo‘yilgan G‘arbiy Turk xoqonligi tangalari Farg‘ona tangalari (shuningdek, Sug‘d va To‘xoriston tangalari) uchun etalon (o‘rnak) bo‘lgan ko‘rinadi.

Farg‘ona tangalarida “Jabg‘u turk-xoqon” unvoni uchrashini quyidagicha ochiqlash mumkin: 1) Farg‘ona vodiysining bosh hukmdorlari - Farg‘ona Ashina sulolasi vakillari o‘z tangasini chiqarar ekan, tangalarda G‘arbiy turk hukmdorlarining merosiy unvonini aks ettirishgan; 2) G‘arbiy turk xoqonlari Choch vohasida bo‘lganidek, Farg‘ona vodiysida ham o‘zining xos tangalarini chiqarishni yo‘lga qo‘yishgan. Biroq bu ikkinchi taxmin o‘zini to‘laqonli oqlamaydi. Farg‘onada xoqonlikka tegishli bor-yo‘g‘i ikki turdagi tangalar bostirilgan bo‘lsa, Choch tangalarining turlari 20 dan oshadi. Bundan tashqari, Choch tangalarida “Tardu xoqon”, “Tun jabg‘u-xoqon”, “Elbi Ishbara Sir jabg‘u-xoqon”, “Tun xoqon” kabi G‘arbiy turk xoqonlarining ismlari o‘rin olgan bo‘lsa, Farg‘onada bunday emas.

Demak, Chochdagi “jabg‘u”, “jabg‘u-xoqon”, “xoqon” unvonli tangalar G‘arbiy Turk xoqonlari tomonidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bostirilgan tangalar bo‘lsa, Farg‘onadagi “Jabg‘u turk-xoqon” unvonli tangalar esa G‘arbiy xoqonlik boshqaruvchilariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tegishli emas, biroq vodiyda o‘z boshqaruvini o‘rnatgan tarmoq sulola – Farg‘ona Ashina sulolasi tomonidan xoqonlar nomiga chiqarilgan tangalardir deyish mumkin.

Qisqasi, G‘arbiy Turk xoqonligi boshqaruvi chog‘ida Choch, Sug‘d va To‘xoriston hukmdorliklari kabi Farg‘onada ham xoqonlikka xos oliy unvonli tangalar bostirilgan bo‘lib, bu turdagi vodiy tangalarining boshqalardan farqi, ularning ayrim turlarida “Farg‘ona” so‘zi o‘rin olganidir. Qolgan uchta hukmdorlik tangalarida esa tanga bostirilgan hududning nomi uchramaydi. Bu esa “xoqon” unvonli Farg‘ona tangalari aynan vodiydagi Ashina sulolasi tomonidan chiqarilgan degan qarashni kuchaytiradi. Demak, Choch va Farg‘ona tangalarida “turk xoqon”, “Jabg‘u turk-xoqon” unvonlari uchrashiga tayanilsa, ushbu tangalar har ikkala hududda ham G‘arbiy Turk xoqonligi “Jabg‘u-xoqonlik” bosqichida bo‘lgan 610–630-yillar yoki shu yillarga yaqin o‘nyilliklar oralig‘ida bostirilgan deb qarash kerak bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

Бабаяров Г. Тюркские титулы на монетах Чача 7-8 вв. // Humboldt Kolleg, II. International Conference “Historical Role of Alexander von Humboldt and his Expeditions in the Development of World, regional and National Sciences”, October 14–16, Almaty 2004. Алматы, 2004. С. 30–32.

Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса VI–VIII вв. Ташкент: Национальная библиотека Узбекистана имени Алишера Навои, 2007. 120 с.

Бабаяров Г. Государственный строй Западно-Тюркского каганата. Автореферат дисс. на соискание ученой степени д.и.н. Ташкент, 2012. 57 с.

Бабаяров Г. Фергана – как один из центров чекана монет Западно-Тюркского каганата // ИМКУ. Вып. 40. Самарканд, 2019. С. 155–166.

Бабаяров Г. Монеты Чача с согдийской легендой, содержащей титул «Тюрк-каган» // Согдийский сборник. Вып. 11. Новейшие исследование по истории и истории культуры Согда. LAP - Lambert publishing, 2023. С. 57–74.

Бабаяров Г., Кубатин А. Доисламские монеты Согда: новые чтения и интерпретации легенд // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш тадқиқотчилар талқинида. ЎзР ФА Археология институтида 2012 йил 6-7 апрельда ўтказилган ёш олимлар Республика конференцияси материаллари. Самарқанд, 2012. С. 11–23.

Бабаяров Г., Кубатин А. Очерки по истории и нумизматике Западно-Тюркского каганата (Часть I). Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2014. 200 с.

Баратова Л.С. К исторической интерпретации титула «каган» на древнетюркских монетах Средней Азии конца VII – первой половины VIII вв. // Нумизматика Центральной Азии. Вып. III. Ташкент, 1998. С. 41–43.

Баратова Л.С. Некоторые аспекты товарно-денежных отношений Ферганы древности и раннем средневековье // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги тутган ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллигига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. Ташкент, 2007. С. 43–50.

Баратова Л.С., Лившиц В.А. О согдийских надчеканах на Сасанидских монетах и подражаниях им // Культурное наследие Средней Азии. Ташкент, 2002. С. 21–26.

Бернштам А.Н. Тюргешские монеты // ТОВГЭ (Труды отдела востоковедения Государственного Эрмитажа). Вып. 2, 1940. С. 105-111.

Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том 1. М.- Л., 1950. 382 с.

Бобоёров Ғ. “Турон ҳукмдори хоқон” унвонли Самарқанд тангалари (илк ўрта асрлар) // O‘zbekiston tarixi. Тошкент, 2018. №4, 2018. Б. 3–15.

Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы: «Дайк-Пресс», 2002. 338 с.

Исҳоқов М. Номи азал Туркистон. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, № 45–46, 1993. Б. 1, 5.

Кляшторный С.Г. Генеалогия и хронология западнотюркских и тюргешских каганов// Из истории дореволюционного Киргизстана. Фрунзе, 1985. С. 164–170.

Лурье П. Карлуки и яглакары в согдийской нумизматике Семиречья // Древние культуры Евразии. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А.Н. Бернштама. СПб., 2010. С. 279–284.

Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск: Наука, 1989. 336 с.

Ртвеладзе Э.В. Древние и раннесредневековые монеты историко-культурных областей Узбекистана. Том 1. Ташкент, 2002. 304 с.

Ртвеладзе Э. История и нумизматика Чача (вторая половина III – середина VIII в. н.э.). Тошкент, 2006. 131 с.

Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. М.: Наука, 1981. 548 с.

Согдийские документы с горы Муг. Чтение, Перевод. Комментарий. Вып. II. Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица. М., 1962. 222 с.

Шагалов В.Д., Кузнецов А.В. Каталог монет Чача III–VIII вв. Ташкент, 2006. 327 с.

Babayar g. Köktürk Kağanlığı sikkeleri Katalogu - The Catalogue of the Coins of Turkıc Qaghanate. Ankara, 2007.

Babayar G. Fergane bölgesinde bulunan Türk-Runik yazılı Köktürk sikkeleri üzerine // Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler. İstanbul, 2008. S. 135–146.

Babayarov, G. 2012. The Phrase of “Türk-qaghan” on the Coins of the Western Turkic Qaghanate. URL: http://www.groups.yahoo.com/group/Sogdian-L (2012).

Babayar G. Toharistan Bölgesinin Soğdça Yazılı Eski Türk Sikkeleri // Материалы форума IV гуманитарных наук «Великая степь» II. Нурсултан, 2019. S. 86–101.

Babayarov G. Coins of the Western Turkic Qaghanate with a title “Tardu-Qaghan” // Turkic Studies Journal, 1 (1), 2021. P. 12–24.

Babayarov G., Kubatın A. Byzantine impact on the iconography of Western Turkic coinage // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Volume 66 (1). Budapest, 2013. P. 47–58.

Baratova L. Alttürkische Münzen Mittelasiens aus dem 6.-10. Jh. N. Chr. Typologie, Ikonographie, historische Interpretation //Archalogische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 31. Berlin, 1999. P. 219–292.

Bo Bi., Sims-Williams N. Sogdian Documents from Khotan, II: Letters and Miscellaneous Fragments // ournal of the American Oriental Society. 135.2 (2015). P. 262–266.

Harmatta J., Litvinsky B.A. Toharistan and Gandhara under Western Turk rule // History of Civilizations of Central Asia, vol. 3. Paris: UNESCO publishing, 1996. P. 367–401.

Kljaštornyj, Livšic 1972 – Kljaštornyj S. G., Livšic V. A. The Sogdian Inscription of Bugut reviced // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom. XXVI (1). Budapest, 1972. P. 69–102.

Kormuşin İ. Orhon, Karahanid ve Memlükler dönemlerine ait olan Türk yazıtlarında «Türk halkı» ve «Türk dili» // I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri. Ed.: Cengiz Alyılmaz, Özgür Ay, Metin Yılmaz. Afyonkarahisar, 2010. S. 143–146.

Maue D. Khüis Tolgoi: Signs and sounds // Journal Asiatique 306 (2). 129–139. Paris, 2018. P. 129–139.
Maue D. The Brāhmī Inscription on the Bugut Stele // Journal Asiatique 307(1). Paris, 2019. P. 109–119.
Ölmez M. The Khüis Tolgoi inscription: On the discovery, the whereabouts, condition of the stones, and our expedition // Journal Asiatique 306(2). 2018. P. 125–127.
Taşağıl A. Gök-Türkler. I, 2. Baskı. Ankara: TTK, 2003. 197 s.
Thierry F. The Currency in the Turkish Khanates from the Turgish to the Great Uygur (9th Century) // Turks, T. 2. Ankara, 2002. P. 751–762.
Tekin T. Orhon yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk. İstanbul, 2003. 144 s.
Qurčabaγatur S. L. Proto- Mongolian Language 1400 Years Ago. Studies of the Hüis Tolgoi Inscription. Cologne: Elias Verlag Imo FiF e.V., 2019. 388 p.
Vaissière Etienne de la. Sogdian traders: a history. Translated by J. Ward. Brill, Leiden – Boston. 2005. 440 p.
Vovin A. A Sketch of the Earliest Mongolic Language: The Brāhmī Bugut and Khüis Tolgoi Inscriptions // International Journal of Eurasian Linguistics 1 (2019). P. 162–197.

REFERENCES:

Babayarov, G. 2004. Tyurkskie tituly na monetakh Chacha VII–VIII vv. (Turkic Titles on the Coins of Chach (7th–8th Centuries). In Humboldt Kolleg II, II International Conference “Historical Role of Alexander von Humboldt and His Expeditions in the Development of World, Regional and National Sciences”, October 14–16, Almaty, 2004. Almaty, 30–32. (In Russian).
Babayarov, G. 2007. Drevnetyurkskie monety Chachskogo oazisa VI–VIII vv. (Ancient Turkic Coins of the Chach Oasis (6th–8th Centuries). Tashkent: The National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi Publ., 120. (In Russian).
Babayarov, G. Gosudarstvennyy stroy Zapadno-Tyurkskogo kaganata (The State System of the Western Turkic Khaganate): Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences. Tashkent, 57. (In Russian).
Babayarov, G. 2019. Fergana – kak odin iz tsentrov chekana monet Zapadno-Tyurkskogo kaganata (Fergana as One of the Centers of Coin Minting of the Western Turkic Khaganate). // In IMKU (The History of Material Culture of Uzbekistan). Issue 40. Samarkand, 155–166. (In Russian).
Babayarov, G. 2023. Monety Chacha s sogdiyskoy legendoy, soderzhashchey titul “Tyurk-kagan” (Coins of Chach with a Sogdian Legend Containing the Title “Türk Khagan”). In Sogdiyskiy sbornik (Sogdian Collection). Issue 11. Noveyshiye issledovaniya po istorii i istorii kultury Sogda (Recent Studies on the History and Culture of Sogd). LAP – Lambert Publishing, 2023, 57–74. (In Russian).
Babayarov, G., Kubatin, A. 2012. Doislamskie monety Sogda: novye chteniya i interpretatsii legend (Pre-Islamic Coins of Sogd: New Readings and Interpretations of the Legends). In O‘zbekiston tarixining dolzarb muammolari yosh tadqiqotchilar talqinida. O‘zR FA Arxeologiya institutida 2012 yil 6–7 aprel’da o‘tkazilgan yosh olimlar Respublika konferentsiyasi materiallari. Samarkand, 11–23. (In Russian).
Babayarov, G., Kubatin, A. 2014. Ocherki po istorii i numizmatike Zapadno-Tyurkskogo kaganata (Chast’ I) (Essays on the History and Numismatics of the Western Turkic Khaganate (Part I)). Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 200. (In Russian).
Baratova, L.S. 1998. K istoricheskoy interpretatsii titula “kagan” na drevnetyurkskikh monetakh Sredney Azii kontsa VII – pervoy poloviny VIII vv. (On the Historical Interpretation of the Title “Kagan” on Ancient Turkic Coins of Central Asia from the Late 7th to the First Half of the 8th Century). In Numizmatika Tsentral’noy Azii (Numismatics of Central Asia). Issue III. Tashkent, 41–43. (In Russian).
Baratova, L.S. 2007. Nekotorye aspekty tovarno-denezhnykh otnosheniy Fergany drevnosti i rannem srednevekov’ye (Some Aspects of Commodity-Money Relations in Ancient and Early Medieval Fergana). In Marghilon shahrining jahon tsivilizatsiyasi tarixidagi tutgan o‘rni. Marghilon shahrining 2000 yilligiga bag‘ishlangan xalqaro ilmiy konferentsiya materiallari. Tashkent, 43–50. (In Russian).
Baratova, L.S., Livshits, V.A. 2002. O sogdiyskikh nadchekanakh na Sasanidskikh monetakh i podrazhaniyakh im (On Sogdian Overstrikes on Sasanian Coins and Their Imitations). In Kul’turnoye naslediye Sredney Azii (Cultural Heritage of Central Asia). Tashkent, 21–26. (In Russian).
Bernshtam, A.N. 1940. Turgeshskie monety (Coins of Turgesh). In TOVGE (Proceedings of the Department of Oriental Studies of the State Hermitage). Issue 2. Sankt-Petersburg, 105–111. (In Russian).

Bichurin, N.Y. 1950. Sobranie svedeniy o narodakh, obitavshikh v Sredney Azii v drevnie vremena (Collection of Information on the Peoples Who Inhabited Central Asia in Ancient Times). Tomus 1. Moscow-Leningrad, 382.

(In Russian).

Boboyorov, G. 2018. “Turon hukmdori xoqon” unvonli Samarqand tangalari (ilk o‘rta asrlar) (Samarkand Coins with the Title “Turanian Ruler Khagan” (Early Middle Ages)). In O‘zbekiston tarixi (History of Uzbekistan). №4. Tashkent, 3–15. (In Uzbek).

Zuev, Y.A. 2002. Rannie tyurki: ocherki istorii i ideologii (The Early Turks: Essays on History and Ideology). Almaty, «Daik-Press» Print., 338. (In Russian).

Ishoqov, M. 1993. Nomi azal Turkiston (The Eternal Name of Turkistan). In O‘zbekiston adabiyoti va san’ati (Literature and Art of Uzbekistan), № 45–46, Tashkent, 1, 5. (In Uzbek).

Klyashtorny, S.G. 1985. Genealogiya i khronologiya zapadnotyurkskikh i turgeshskikh kaganov (Genealogy and Chronology of the Western Turkic and Turgesh Khagans). In Iz istorii dorevolyutsionnogo Kirgizstana (From the History of Pre-Revolutionary Kyrgyzstan). Frunze, 164–170. (In Russian).

Lur’ye, P. 2010. Karluki i yaglakary v sogdiyskoy numizmatike Semirech’ya (The Karluks and Yaglakars in the Sogdian Numismatics of Semirechye). In Drevnie kultury Evrazii. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posvyashchennoy 100-letiyu so dnya rozhdeniya A.N. Bernshtama (Ancient Cultures of Eurasia: Proceedings of the International Scientific Conference Dedicated to the 100th Anniversary of the Birth of A.N. Bernshtam). Sankt-Petersburg, 279–284. (In Russian).

Malyavkin, A.G. 1989. Tanskie khroniki o gosudarstvakh Tsentral’noy Azii (The Tang Chronicles on the States of Central Asia). Novosibirsk: Nauka Publ., 336. (In Russian).

Rtveladze, E.V. 2002. Drevnie i rannesrednevekovye monety istoriko-kul’turnykh oblastey Uzbekistana (Ancient and Early Medieval Coins of the Historical and Cultural Regions of Uzbekistan). Volume 1. Tashkent: Media Publ., 304. (In Russian).

Rtveladze, E. 2006. Istoriya i numizmatika Chacha (vtoraya polovina III – seredina VIII v. n.e.) (History and Numismatics of Chach (Second Half of the 3rd – Mid-8th Century CE). Tashkent: Media Land publ., 131. (In Russian).

Smirnova, O.I. 1981. Svodnyy katalog sogdiyskikh monet. Bronza (Comprehensive Catalog of Sogdian Coins. Bronze). Moscow: Nauka Publ., 548. (In Russian).

Sogdiyskie dokumenty s gory Mug. Chteniye, Perevod, Kommentariy. Vyp. II. Yuridicheskiye dokumenty i pis’ma / Chteniye, perevod i kommentarii V.A. Livshitsa (Sogdian Documents from Mount Mug, 1962: Reading, Translation, Commentary. Volume II: Legal Documents and Letters / Reading, Translation, and Commentary by V.A. Livshits). 1962. In Livshits 1962. Moscow: 222. (In Russian).

Shagalov, V.D., Kuznetsov, A.V. 2006. Katalog monet Chacha III–VIII vv. – Catalog of Chach Coins, 3rd–8th Centuries. Tashkent, Fan Publ., 327. (In Russian and English).

Babayar, g. 2007. Köktürk Kağanlığı sikkeleri Katalogu - The Catalogue of the Coins of Turkıc Qaghanate. Ankara: TIKA, 244. (In Turkish and English).

Babayar, G. 2008. Fergane bölgesinde bulunan Türk-Runik yazılı Köktürk sikkeleri üzerine (On the Old Turkic Runic Coins Found in the Fergana Region). In Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler (The Silk Road from Past to Present: Expectations and Realities). İstanbul, 135–146. (In Turkish).

Babayarov, G. 2012. The Phrase of “Türk-qaghan” on the Coins of the Western Turkic Qaghanate. URL: http://www.groups.yahoo.com/group/Sogdian-L.

Babayar, G. 2019. Toharistan Bölgesinin Soğdça Yazılı Eski Türk Sikkeleri (Ancient Turkic Coins with Sogdian Inscriptions from the Toharistan Region). In Materialy foruma IV gumanitarnykh nauk «Velikaya Step’» II. (Proceedings of the IV Forum of Humanities “The Great Steppe,”). Volume II. Nursultan, 86–101. (In Turkish).

Babayarov, G. 2019. Coins of the Western Turkic Qaghanate with a title “Tardu-Qaghan”. In Turkic Studies Journal, 1 (1). Astana, 12–24.

Babayarov, G., Kubatın, A. 2013. Byzantine impact on the iconography of Western Turkic coinage. In Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Volume 66 (1). Budapest, 47–58.

Baratova, L. 1999. Alttürkische Münzen Mittelasiens aus dem 6.-10. Jh. N. Chr. Typologie, Ikonographie, historische Interpretation (Old Turkic Coins of Central Asia from the 6th–10th Centuries CE: Typology, Iconography, Historical Interpretation). In Archalogische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 31. Berlin, 219–292. (In German).

Bo, Bi., Sims-Williams, N. 2015. Sogdian Documents from Khotan, II: Letters and Miscellaneous Fragments. In Journal of the American Oriental Society. Volume 135. No 2. American Oriental Society, 262–266.

Harmatta, J., Litvinsky, B.A. Toharistan and Gandhara under Western Turk rule. In History of Civilizations of Central Asia. Volume 3. Paris: UNESCO publishing, 367–401.

Kljaštornyj S.G., Livšic V.A.1972. The Sogdian Inscription of Bugut reviced. In Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XXVI (1). Budapest, 69–102.

Kormuşin, İ. 2010. Orhon, Karahanid ve Memlükler dönemlerine ait olan Türk yazıtlarında «Türk halkı» ve «Türk dili» (“The Turkish People” and “The Turkish Language” in the Turkic Inscriptions from the Orkhon, Karakhanid, and Mamluk Periods). In I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri (Proceedings of the 1st International Old Turkic Symposium from Far East to Near East). Ed.: Cengiz Alyılmaz, Özgür Ay, Metin Yılmaz. Afyonkarahisar, 143–146. (In Turkish).

Maue, D. 2018. Khüis Tolgoi: Signs and sounds. In Journal Asiatique 306 (2). 129–139.

Maue, D. 2019. The Brāhmī Inscription on the Bugut Stele. In Journal Asiatique 307(1). Paris, 109–119.

Ölmez, M. 2018. The Khüis Tolgoi inscription: On the discovery, the whereabouts, condition of the stones, and our expedition. In Journal Asiatique 306(2). Paris, 125–127.

Taşağıl, A. 2003. Gök-Türkler (Gokturks). Volume I. Print 2. Ankara: TTK Publ., 197. (In Turkish).

Thierry, F. 2002. The Currency in the Turkish Khanates from the Turgish to the Great Uygur (9th Century). In Turks. Volume 2. Ankara: Yeni Türkiye Publ., 751–762.

Tekin, T. 2003. Orhon yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk (Orkhon Inscriptions: Kül Tigin, Bilge Khagan, Tunyukuk). İstanbul: TDK Publ., 144. (In Turkish).

Qurčabaγatur, S. L. 2019. Proto- Mongolian Language 1400 Years Ago. Studies of the Hüis Tolgoi Inscription. Cologne: Elias Verlag Imo FiF e.V. 388. (In Mongol and English).

Vaissière, Etienne de la. 2005. Sogdian traders: a history. Translated by J. Ward. Brill, Leiden – Boston, 410.

Vovin, A. 2019. A Sketch of the Earliest Mongolic Language: The Brāhmī Bugut and Khüis Tolgoi Inscriptions. In International Journal of Eurasian Linguistics. Volume 1. 162–197.

Maue, D. 2019. The Brāhmī Inscription on the Bugut Stele. In Journal Asiatique 307(1). Paris, 109–119.

Ölmez, M. 2018. The Khüis Tolgoi inscription: On the discovery, the whereabouts, condition of the stones, and our expedition. In Journal Asiatique 306(2). Paris, 125–127.

Taşağıl, A. 2003. Gök-Türkler (Gokturks). Volume I. Print 2. Ankara: TTK Publ., 197. (In Turkish).

Thierry, F. 2002. The Currency in the Turkish Khanates from the Turgish to the Great Uygur (9th Century). In Turks. Volume 2. Ankara: Yeni Türkiye Publ., 751–762.

Tekin, T. 2003. Orhon yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk (Orkhon Inscriptions: Kül Tigin, Bilge Khagan, Tunyukuk). İstanbul: TDK Publ., 144. (In Turkish).

Qurčabaγatur, S. L. 2019. Proto- Mongolian Language 1400 Years Ago. Studies of the Hüis Tolgoi Inscription. Cologne: Elias Verlag Imo FiF e.V. 388. (In Mongol and English).

Vaissière, Etienne de la. 2005. Sogdian traders: a history. Translated by J. Ward. Brill, Leiden – Boston, 410.

Vovin, A. 2019. A Sketch of the Earliest Mongolic Language: The Brāhmī Bugut and Khüis Tolgoi Inscriptions. In International Journal of Eurasian Linguistics. Volume 1. 162–197.

PRE-ISLAMIC COINS OF THE FERGHANA VALLEY WITH THE TITLE “JABGHU TÜRK-QAGHAN”

©2025. Babayarov Gaybulla[1], Shatokhin Anton[2]
[1]National Center of Archaeology, Academy of Sciences of Uzbekistan
[2]Researcher at the Tamgaly Museum-Reserve, Kazakhstan

Key words: Western Türkic Qaghanate, Chach, Ferghana, Kuva, coin, title, Jabghu Türk-Qaggan, Ashina, tamga.

Coins depicting rulers discovered in the Tashkent oasis, known in the pre-Islamic period as Chach, confirm that they were minted under the Western Türkic Qaghanate. In particular, these coins bear Sogdian inscriptions such as *pny ’krt twrk x’γ’n* (“coin struck by the Türkic Qaghan”) and *nyβwr twrk x’γ’n* (“Nivur? Türk-Qaghan”) on coins featuring a horseman. The reading of these titles leaves no doubt as to their association with the Qaghanate. In recent years, it has been established that similar inscription (Jabghu Türk-Qaghan) also occur on coins from the Ferghana Valley, which brings to the forefront the necessity of revisiting several issues related to the history of the Qaghanate.